

RELVASTAMATA VASTUPANU AASTAIL 1940–41

VIKTOR NIITSOO

Eesti okupeerimise ja annekteerimise Nõukogude Liidu poolt 1940. aasta juunis võttis eesti rahvas näiliselt rahulikult vastu. Osalt oli see tingitud senise elulaadi ja töökspidamise purustamise tagajärjel tekkinud šokist, teisalt ei tahetud uskuda, et oma riiklusega tuleb jäädavalt hüvasti jätta. Oma osa mängisid ka laialt levinud kuuldused, et Eesti puhul kohaldatakse nn Sise-Mongoolia mudelit, mille puhul säilib väline iseseisvus. Niisugust lootust hellitasid isegi "nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis" Nõukogude saatkonnast juhtinud Andrei Ždanovi poolt ametisse seatud Johannes Varese (Barbarus) valitsuse liikmed. Üsna pea tuli need lootused maha matta.

Samas oli rahva seas levinud aramus, et Nõukogude okupatsioon on siiski ajutine nähtus. Oldi veendunud, et varem või hiljem lõpevad Ida-Euroopas huvisfääre jaganud Nõukogude Liidu ja Saksamaa mesinädalad ning nende vahelise sõjategevuse vallandumisel nähti võimalust iseseisvuse taastamiseks. Samal arvamusel oli ka president Konstantin Päts ja Eesti Vabariigi juhtkond, millega on osaliselt seletatav nende ülim järeleandlikkus Ždanovi nõudmistele. Keegi ei kahelnud, et sõjalises kokkupõrkes Saksa- maaga tabab Punaarmeed täielik hä-

ving. Seda arvamust süvendas Poola kiire purustamine Saksa vägede poolt, samal ajal kui "võitmatu" Punaarmee ei suutnud elavjõult ja relvastuselt mitu korda nõrgemat Soomet põlvili suruda. Samuti oli Eestisse sissemarssinud okupatsiooniväe armetu väljanägemine ja arglik olek jätnud mulje, et tegemist ei ole eriti võitlusvõimelise armeeaga.

Talvesõja sündmustega olid eestlased hästi kursis sõja kolmandal päeval, 2. detsembril 1939 alustatud Soome Ringhäälingu eestikeelsete raadiosaadete kaudu. Nõrdimusega tuli teadmiseks võtta, et Punaarmee kasutas Eestis olevaid baase Soome linnade pommitamiseks. Magnus Ilmjärve andmetel pidas Eesti valitsus Soome raadiost kostuvaid etteheiteid ja üleskutseid Eesti sõttaastumiseks esialgu venelaste provokatsiooniks¹ ning ajendasid vastset Eesti saadikut Aleksander Warmat avaldama protesti Soome välisministrile Väino Tannerile².

Informatsiooni Euroopas toimuva kohta otsiti ka Saksa raadiosaateid ja BBCd kuulates.

Kuni päästva sõja puhkemiseni oli vaja kuidagi vastu pidada. Selleks tuli kas või näiliselt tunnustada uusi elunorme, mis ei tähendanud sugugi nõukogude korra otsest toetamist. Seda adopteerumist võõrvõimu mängureeglitega

on Jüri Ant iseloomustanud kui kohandumist.³ See kehtis eesti rahva valdava enami-ku suhtes, kuna otsesid kollaborante oli väga vähe ja needki koosnesid peamiselt Eesti kompartei riismetest ja segaste aegade puhul tavapäraselt esilekerkivast põhjakihist. Omaette teema on komparteisse mitte kuulunud pahempoolitseva intelligentsi üleminek okupatsioonivõimu teenistusse. Siin ei saa jätta tähelepanuta asjaolu, et nii mõndagi neist oli arvatavasti juba varem värvanud Nõukogude luure.

Okupatsioonivõimu esimese sammuna saadeti laiali ühiskondlikud organisatsioonid ning vallandati kõrgemad riigiametnikud, sõjaväe- ja politseijuhid. Paljud ettevõtjad, kelle käitised natsionaliseeriti, pidid elatist teenima lihttöödel. Siiski ei olnud uuel võimul kohe võtta sobivaid inimesi kõikjale riigielu käigus hoidmiseks vajalikele ametikohtadele. Nii jäid ametisse paljud riigiametnikud, kellel tuli edasi töötada vastsetl ametisse määratud asjatundmatute komissaride järelevalve all. Kujuka pildi katsetest kasutada säilinud ametipositsiooni informatsiooni hankimiseks ja vastupanuks võõrvõimule on andnud pagulaskirjanik Robert Raid.⁴

Töö säilitasid ka paljud lihtpolitseinikud ja ajakirjanikud, kes leivateenistuse säilitamiseks olid sunnitud okupantide nõudmisi kuulakalt täitma. Eriti võigas oli see ajakirjanike puhul, kes olid oma endiste kirjutistega võrreldes sunnitud tegema täispöörde ja asuma ülistama nõukogude võimu. Eesti politseinikud aga olid sunnitud arreteerima rahvuslikel meelevaldustel osalenud inimesi. Sama kehtib täiel määral ametisse jäetud kooliõpetajate puhul, kellel samuti tuli teha täispöörde oma õpetuse sisus.

Eesti sõjavägi lülitati Punaarmee koosseisu ning ka iseseisvuse eest võitlemiseks välja koolitatud Eesti ohvitserid pidid riigi juhtkonna allaheitliku käitumise tõttu kohanduma Punaarmees valitseva korra ja kommetega.

Samas tuleb rõhutada, et eesti rahvas ei olnud enne Suvesõja puhkemist passiivne ohvritall, kelle kallal okupandid repressioone korda saatsid. Vastupanu, mille kandjaks olid peamiselt koolinoored, rajanes suures osas

spontaansele protestile, vähem oli organiseeritud ja läbimõeldud tegevust. Vaatamata näilisele hillitsetusele ei suutnud sugugi kõik oma emotsioone maha suruda. Vastumeelsus vägivallaga pealesurutud uue korra vastu avaldus spontaanstes protestiavaldustes, mis leidsid aset võõrvõimu agentuuri algatatud "eesti töötava rahva" meelevalduste ajal. Mitmeid protestiavaldusti kutsus esile Vabadussõja mälestusmärkide hävitamine. Nende protestiaktisioonide tagajärjeks olid kümned arreteeritud, kellega NKVD õiendas julmalt arved.

Eesti senine juhtkond püüdis ebasoodsast olukorrast võtta maksimumi avalike vahenditega, organiseerides vastaskandidaatide ülesseadmise Riigivolikogu valimistele. See oli ainuke legaalne samm, mida võis nendes tingimustes ette võtta. Ilmselt loodeti tõsimeeli, et Eesti puhul kohaldatakse sellist mudelit, mis tänapäeval eelkõige Hiina näitel on saanud tuntuks nimetuse all "üks riik, kaks süsteemi". Paraku tuli neis lootustes peagi pettuda.

Kuna Eesti territoorium oli üle ujutatud okupatsioonivägedest ja NKVD tegevus muutus üha ulatuslikumaks, oluaks avalik või relvastatud vastupanu selge enesetapp. Nendes oludes oli mõeldav üksnes põrandaalne tegevus ja sedagi nende poolt, kes seni ei olnud ühiskondlikus elus silma paistnud. Endisi riigi-, poliitika- ja ühiskonnategelasi jälgis NKVD teraselt ning neil oli mõeldamatu vähimatki aktiivsust ilmutada. Nii kujuneski välja, et põrandaalse vastupanuliikumise kandjaks said peamiselt koolinoortest koosnevad salaorganisatsioonid. Ent oli ka mitmeid organisatsioone, mille liikmed olid koolipoisest ammu väljas.

¹ M. Ilmjärv, Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel. Balti riigid ja Soome 1934–1940. Tallinn, 1993, lk 112.

² A. Warma, Diplomaadi kroonika. Ülestähendusi ja dokumente aastatest 1938–44. Tallinn, 1993, lk 67.

³ J. Ant, Eesti 1939–1941: Rahvast, valitsemisest, saatusest. Tallinn, 1999, lk 155.

⁴ Vt R. Raid, Kui venelased tulid. I–II. Toronto, 1955.

Suvesõjaeelset vastupanu Nõukogude okupatsioonile Eestis on seni vähe uuritud. Selle kohta on mitu aastat tagasi artikli kirjutanud Mart Laar.⁵ Mõningat valgust käsitletaval perioodil toimunud vastupanule annab kogumik *Eesti koolinoored vabadusvõitluses. 20. veebruaril 1993. a. Tartu Ülikooli aulas toimunud Eesti Vabariigi 75. aastapäevale pühendatud konverentsi materjalid*. (Eesti Rahvuslik Erakond. Tartu, 1993), mis on kokku pandud tolleaegsetes sündmustes osalenute ettekanne põhjal. Üksikuid episoodide tole ajajärgu vastupanuliikumisest on käsitletud koguteose *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas* köidetes III–V (Stockholm, 1956–1957) ning Heino Tõnismägi raamatus *Ülekohtu toimikud* (Tallinn, 1998). Samuti on olulisteks allikateks käsitledava ajastu sündmuste lahtimõtestamisel paguluses ilmunud memuaarid.

Eraldi tuleb esile tõsta dr Udo Josia koostatud vastupanuliikumises osalenud kooliõpilaste kartoteeki, mis oli autorile tõhus abivahend arhiivmaterjalides orienteerumisel.

Põhilisteks allikmaterjalideks on Riigiarhiivi filiaalis (Parteiarhiiv) ENSV Siseasjade Rahvakomissariaadi (SaRK – NKVD) uurimistoimikud. Mõningat teavet käsitletava perioodi kohta annab 16. oktoobri 1948 dateeringuga ENSV julgeolekuministri Boris Kummi aruanne *Eesti NSV Julgeolekuorganite tööst perioodil 1940.–41. ja 1944.–48. a.*⁶ Paraku esindavad need materjalid okupantidepoolset versiooni tollal aset leidnud sündmustest, millesse tuleb suhtuda väga kriitiliselt. Lisaks sellele leidub toimikutes äärmiselt napilt organisatsioonide eneste koostatud materjale, nagu programmid, põhikirjad, vandetekstid, liikmete nimekirjad, lendlehtede jm trükiste eksemplarid. Kõik see raskendab uurimistööd, ent võimaldab siiski anda ligikaudse ülevaate relvastamata vastupanust Nõukogude okupatsioonile esimesel punasel aastal.

Vastaskandidaatide ülesseadmine Riigivolikogu valimistel

Vahetult pärast kompartei legaliseerimist Varese valitsuse poolt 4. juulil 1940, tegid ka teised erakonnad katse end seadustada. Tolleaegse siseministri abi ja sisekaitse ülema Harald Habermani mälestuste kohaselt tuli juba järgmisel päeval tema jutule Jaan Tõnisson ja nõudis, et tühistataks presidendi keeld ka Rahvaerakonna kohta. Järgnev lõik Habermani mälestusteraamatust väärrib sõna-sõnalist äratoomist: "Olin päris üllatunud, kuidas selline poliitikas vana kala võis olla nii naiivne. Kuid suurem üllatus seisis alles ees. Küsisin, kuidas ta kujutab ette Rahvaerakonna funktsioneerimist. Seepeale võttis Tõnisson portfelli kaks mahukat kausta ja ütles: "Siin on kogu partei. Piisab käsu andmisest ja töö läheb kohe lahti." Sellist asjade käiku polnud ma oodanud. Püüdsin aega võita. Seletasin, et seda küsimust ei saa jalapealt otsustada. Lepisime kokku, et materjalid jäävad minu kätte ja järgmisel päeval kohtume uuesti. Nii oli meie käes kogu Rahvaerakonna koosseis."⁷

Järgmisel päeval soovitas H. Haberman Rahvaerakonna juhile pöörduda selles küsimuses presidendi poole. J. Tõnisson vastas resoluutselt, et tema presidendi juurde koogutama ei lähe.⁸

J. Tõnissoni järel ilmusid vastuvõtule Sotsialistliku Tööliste Partei esindajad Jaan Piiskar, Oskar Gustavson, Alma Ostra-Oinas jt – kokku viis inimest – ning tegid ääri-veeri juttu kahe partei koalitsiooni loomisest sotsialismi ehitamiseks. Selle jutu lõpetas Haberman järsult: "Kommunistid pole midagi süldi peale ehitanud. Jätame need jutud."⁹

Tundub ebatõenäoline, et poliitikas kogunud J. Tõnisson võis siiralt uskuda Rahvaerakonna legaliseerimise võimalusse. Pigem otsustas ta isiklikult veenduda, mil viisil ja mis ettekäanelt äraütlemine toimub. Rahvaerakonna dokumentatsiooni jätmist sisekaitse ülema käsutusse ei tasu samuti üle dramatiseerida. See teave oli NKVD-l juba niikuinii olemas, kuigi värskest ametisse värvatud H. Haberman ei pruukinud seda teada. Tema osaks oli kuuleka etturina täita Pikal tänaval

⁵ M. Laar, Vastupanuliikumine Eestis 1940–41. – Kultuur ja Elu 1991, nr 10–11.

⁶ ERAF, f 1, n 47, s 38.

⁷ H. Haberman, Tagasivaatamisi. Tallinn, 1988, lk 84.

⁸ Samas, lk 84.

⁹ Samas, lk 84–85.

asuvast Nõukogude saatkonnast tulevaid korraldusi.

5. juulil 1940 tehti raadio teel teatavaks nüüd juba uute võimude marionetina toimiva presidendi Konstantin Pätsi otsus nr 175, mille kohaselt 14.–15. juulil 1940 korraldatakse Riigivolikogu uued valimised ja Riiginõukogu uue koosseisu kujundamine.¹⁰ Tegemist oli seni veel kehtiva Eesti Vabariigi põhiseaduse ja valimisseaduse jämeda rikkumisega. 1938. aastal kehtima hakanud põhiseaduse § 68 kohaselt oli presidendil küll õigus välja kuulutada Riigivolikogu uue koosseisu valimisi enne viie aasta möödumist, kui seda nõuavad riiklikud kaalutlused. Ent sel juhul pidid valimised toimuma hiljemalt neljakümne viie päeva kestel, arvates presidendi otsusest.¹¹ Kuigi formaalselt mahtus 11-päevane ettevalmistusaeg põhiseaduses nõutud 45-päevase tähtaja sisse, oli see vastuolus valimisseadusega, mille § 27 nägi ette valimiste korraldamise hiljemalt 35 päeva pärast valimiste väljakuulutamist.¹² Nõukogude saatkonnast nõuti aga kiirustamist, et takistada võimalikul vastasrinnal oma kandidaatide ülesseadmist ja nende valimiskampaania läbiviimist. Presidendi kantseleiülem Elmar Tambek väidab oma mälestusteraamatus *Tõus ja mõõn*, et nagu teisedki Pätsi dekreedid, millega formaalselt seadusi mitte rikkudes seati Ždanovi takitkepi järgi ametisse Varese valitsus, ei olnud ka valimiste väljakuulutamine põhiseaduse vastane, vaid loogiline järeldus Varese valitsuse ellukutsumisest. Küll aga oli seaduserikkumiseks valimisseaduses ettenähtud protseduuride tähtaegade muutmine, kuna põhiseaduse § 99 kohaselt kuulus nende seaduste hulka, mida president dekreediga muuta ei tohtinud, ka valimisseadus. Tambeki meenutuste kohaselt püüdis president Päts tulutult välja kaubelda seadusekohaseid tähtaegu. Selles küsimuses läksid lahku õiguskantsler Anton Palvadre ja vabariigi valitsuse nõuniku Johannes Klesmendi arvamused. Esimene arvas, et "revolutsioonilise" seaduse järgi on presidendil õigus muuta ka tähtaegu, teine seevastu oli seisukohal, et Eesti Vabariigis ei kehti mitte mingi revolutsiooniseadus, vaid põhiseadus.¹³

Kuigi uue "seadusandliku kogu" suhtes oli vähestel illusioone, üritasid rahvuslikud ringkonnad etteantud reeglitega kaasa mängida ja esitada alternatiivseid kandidaate võimudepoolse Töötava Rahva Liidu (TRL) kandidaatide vastu. Valimistes nähti viimast võimalust päästa needki vähesed omariikluse jäänused, mis pärast Eesti okupeerimist olid veel säilinud. (Väärib märkimist, et TRL-i valimisprogrammis ei olnud sõnagagi juttu sellest, et Eestit kavatsetakse liita Nõukogude Liidu koosseisu.) Teisalt tõukas valimistel osalema demokraatiakogemus, mille kohaselt valimiste boikoteerija jääb igal juhul kaotajaks.

Heinrich Marki andmetel oli üks alternatiivkandidaatide ülesseadmise initsiaatoreid president Päts. H. Mark meenutab J. Klesmendi ja Põllutöökoja direktori Tõnis Kinti andmetele tuginedes, et samal päeval, kui president oli sunnitud alla kirjutama valimiste väljakuulutamise otsusele, kutsus ta enda juurde Riigivolikogu esimehe Otto Pukki ning tegi sellele ja T. Kintile ülesandeks Põllutöökoja kaudu asuda kiires korras kandidaatide ülesseadmisele.¹⁴

Pätsi-vastase opositsiooni liidri Jaan Tõnissoni initsiatiivil otsustati moodustada Tartus organisatoorne keskus Lõuna-Eesti jaoks ja Tallinnas kokku kutsuda kõigi rahvuslike poliitiliste rühmituste esindajate nõupidamine küsimuste lahendamiseks üleriigilises ulatuses. Sinna otsustati kokku kutsuda Põllumeeste Kogu, Rahvarinde, Vabadussõjalaste Liidu ja sotsiaaldemokraatide esindajad. 6. juulil toimus Tallinnas O. Kösteri korteris koosolek, millest võtsid osa O. Köster, R. Penno, J. Zimmermann, A. Eckbaum, J. Hünerson, P. Männik ja H. Mark. Vabadussõjalaste ringkondadest saabus Oskar Lõvi kaudu teade, et nemadki pooldavad vastaskandidaatide esita-

¹⁰ RT, 1940, nr 60, art 565.

¹¹ Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee. Koguteos. Tallinn, 1997, lk 1105.

¹² RT, 1937, nr 71, art 592, lk 1349.

¹³ E. Tambek, *Tõus ja mõõn*. Mälestusi kodumaalt I. Toronto, 1964, lk 374–375.

¹⁴ H. Mark, Juulivalimised 1940 ja rahvusliku vastasrinna organiseerimine. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. V kd. Stockholm, 1957, lk 188.

mist ja seavad kandidaatideks ka oma ringkonna inimesi. Kontakti ei õnnestunud saada sotsiaaldemokraatidega, kelle juhid väideti viibivat Tallinnast eemal. Koosolekul arutati võttis H. Mark kokku järgmiste sõnadega: "Nõupidamisel arutati küsimusi igakülgsest ja asuti seisukohale, et Vabariigi Valitsuse deklaratsiooniga lubatud valimised õigustavad täiel määral kõiki ringkondi oma kandidaate esitama ja antud võimalust peab ära kasutama legaalse opositsiooni loomiseks, sest muidu võidakse hiljem öelda, et eesti rahvas vabatahtlikult jooksis kommunismi rüppe. Muidugi nähti ette ka võimalikke raskusi, survevahendeid ja avaldati arvamust, et vaevalt keegi vastaskandidaatidest tegelikult Riigivolikokku pääseb."¹⁵

H. Marki andmetel otsustati nõupidamisel igasse ringkonda saata veel samal päeval üks või kaks meest, kellel on täielikud volitused kohapeal kandidaatide leidmiseks ja nende ülesseadmise organiseerimiseks. Maakonnad jagati järgmiselt: Virumaa – R. Penno, Harjumaa – P. Männik ja O. Köster, Tallinn – H. Tõnisson ja O. Lõvi, Läänemaa – J. Zimmermann, Järvamaa – V. Tartu, Viljandimaa – A. Eckbaum, Pärnumaa – J. Soontak ja J. Looväli, Tartu-, Võru-, Valga- ja Petserimaa jäeti Tartu keskuse organiseerida.

Tartus organiseerusid peamiselt akadeemilised ringkonnad ja seal esindatud poliitilised rühmitused. Selle ürituse nimel unustati varasemad lahkkelid. H. Marki meenutuste kohaselt olid liitunud vanad rivaalid Eesti Korporatsioonide Liit ja Eesti Üliõpilasseltside Liit. Koos vanemate poliitikategelastega oli loodud aktiivne keskus Lõuna-Eesti organiseerimiseks. Kõik rahvuslikud, akadeemilised ja poliitilised ringkonnad olid kommunistide vastu. Oli tekkinud tõeline rahvarinne.¹⁶

Kuigi kandidaatide esitamiseks jäi ainult kolm päeva, suudeti tähtjaks, 9. juuli õhtuks 66 valimisringkonnas 80st üles seada 78 kandi-

daati. Põhimõtteks oli vastaskandidaate valitsuse liikmete vastu mitte esitada.¹⁷ Seda seisukohta on raske mõista. Kas sellega taheti demonstreerida oma lojaalsust Varese valitsusele?

Legaalse vastasrinna olemasolu, selle organiseeritus ja valmidus mängida kaasa uute võimude reeglite järgi tekitasid Eestis toimuva niiditõmbajas Ždanovis suurt ärevust. Olid ju valimised korraldatud selleks, et anda Eestile annekteerimisele väliselt seaduslik kuju, mida vajati lääneriikidele puru silma ajamiseks. Ent vastaskandidaatide olemasolu kipus rikkuma Pikal tänaval hoolikalt ettevalmistatud stsenaariumi. Ei saadud ju mingil juhul lubada, et valituks osutuks mõni rahva seas populaarne vastasrinna tegelane.

Esimese vastusammuna avaldas Varese nukuvalitsus 9. juulil täiendava korralduse Riigivolikogu valimiste kohta, millega Riigivolikogu valimise seaduse § 31 täiendati järgmise lõikega: "§ 31 8. lõige: Et vältida Riigivolikogu valimiste kasutamist Eesti Vabariigile ja Eesti rahvale kahjulikkude eesmärkide huvides, tuleb kandidaatide esitamiskirjade esindajail esitada ringkondade-komiteele hiljemalt 10. juuliks 1940 kell 14 vastava kandidaadi valimisplatvorm. Valimisplatvormi mitte-esitamisel tühistatakse vastava kandidaadi esitamiskiri ringkondade-komitee poolt."¹⁸ See korraldus tehti raadio kaudu teatavaks 9. juulil kell 23. Vastasrind reageeris sellele kitsendusele kiiresti. H. Marki meenutuste kohaselt koguneti järgmisel hommikul kell seitse Tartusse kiirnõupidamisele, kus Jaan Tõnissoni ja Ants Piibu (endise samanimelise välisministri poeg) juhtimisel koostati valimisplatvormi kavandid. Tõnissoni ja Piibu esitatud variantides võeti aluseks Piibu kava, mille kohaselt vastaskandidaatide valimisplatvorm sõnastati järgmiselt:

"1. Kaitsta Eesti Vabariigi põhiseaduslikku korda.

2. Toetada Eesti Vabariigi Valitsust tema deklaratsiooni alusel.

3. Nõuda Eesti Vabariigi ja NSVL vahelise lepingu täpset ja ausat täitmist."¹⁹

See platvormi kava saadeti telegraafi teel ka teistele kandidaatidele ja ettenähtud tähtajaks oli kõigil platvorm esitatud.

¹⁵ Samas, lk 189.

¹⁶ Samas, lk 190.

¹⁷ Samas, lk 190.

¹⁸ RT, 1940, nr 64, art 628.

¹⁹ H. Mark, Juulivalimised... lk 190.

Pärast seda lõpetasid uued võimud valimiseeskirjadega manipuleerimise ja asusid vastasrinna kandidaatidele avaldama avalikku survet, et need oma kandidatuuri ise taandaksid. Tolleaegne siseministri abi ja valimiste peakomitee liige H. Haberman, vastates kellegi S. Zabrodskaia küsimustele, on küünilise avameelsusega kirjeldanud ebasoovitavate kandidaatide kõrvaldamise tehnoloogiat: "Faktiliseks mooduseks oli esitamiskirju esitanud inimeste isikliku "töötlemise" meetod, paljudEGA neist tuli vestelda. Selle ülesande andsime paljudele seltsimeestele. Peale selle oli mitmeid, kes ütlesidki oma kandidatuuridest lahti. Juriidiliselt me lükkasime valimiste peakomitee kaudu tagasi ka need esitamiskirjad kui ebademokraatlikud. Me rääkisime ka kandidaate "pehmeks", et nad keelduksid ja selgitasime, et neile see asi ei tule kasuks... Oli niisugune juhus, et ühe ma panin otsekohe vangi, sest sain andmeid, et ta varjab relva..."²⁰

Koos EKP I sekretäri Karl Särega Eestisse partisanivõitlust organiseerima jäetud, ent peaigi sakslaste kätte sattunud ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitja Neeme Ruus kirjeldas ülekuulamisel K. Säre taktikat sõltumatute kandidaatide kõrvaldamisel järgmiselt: "K. Säre andis käsu Eesti Töötava Rahva Liidu vastaskandidaadid kõrvaldada. Ta rääkis ise mitmetega neist, oli põiklev, kuid saavutas real juhtudel äraütlemise. Kui nõusolekut ei saavutatud, siis andis käsu "korraldada"."²¹

Osa kandidaate õnnestus tõepoolest "pehmeks rääkida", teiste puhul tuli asi "ära korraldada". H. Marki meenutuste kohaselt sunniti Valgas kahte kandidaati miilitsajaoskonnas relvaga ähvardades oma kandidatuurid tagasi võtma. Kui selle peale võttis Jaan Tõnisson telefonikõne siseminister Maksim Untile, sai ta väga avameelse vastuse: "Valga vahejuhtumine on muidugi seadusevastane ja lubamatu, aga teie, härra Tõnisson, peaksite siiski mõistma, et praegu ei ole mõistlik vastasrinna organiseerimine."²²

Suurem osa kandidaatidest kõrvaldati valimiste ringkonnakomiteede poolt. On vist ülearune märkida, et sellega rikuti järjekordselt valimisseadust. Nimelt sätestas Riigikogu valimisseaduse § 36, et kandidaadi esitamise

kiri ja kandidaadi teadustus ei ole tagasisivõetavad.²³ See säte oli jäetud muutmata ka Vabariigi nukuvalitsuse korralduses Riigivolikogu valimiste kohta 5. juulist 1940. Ringkonnakomisjonid põhjendasid kandidaatide kõrvaldamist valimiste peakomitee juhatuskirjaga 10. juulist (pärast valimisplatvormide esitamist), mis keelas ära üldsõnalised valimisplatvormid või niisugused, mis on mõeldud valijate petmiseks. Samuti toodi kandidaatide kõrvaldamise ettekäändeks, et "osa kandidaate on tegutsenud rahva vaenulikes organisatsioonides, nagu Vabadussõjalaste Liidus, Isamaaliidus jne ja nad on korduvalt välja astunud töölisliikumise ja rahva huvide vastu ning esinenud avalikult Eesti ja N. Liidu sõpruse vaenlastena".²⁴ Selle põhjendusega kõrvaldati näiteks Ülo Maramaa poolt mõni aeg hiljem moodustatud *Päästekomitee* liikmed Heinrich Tann, Mihkel Tasur ja Valdur Tamera.²⁵

Lõpptulemusena kõrvaldati valimisnimekirjadest kõik Töötava Rahva Liitu mittekuuluvad kandidaadid. Rein Taagepera ja Romuald Misiunase hinnangul said pingutused alternatiivsete kandidaatide nimestike esitamiseks luigelauluks katseile säilitada mingigi autonoomia uue süsteemi raames.²⁶

Spontaansed protestiavaldused

Kuigi eesti rahva enamik suhtus sügava vastumeelsusega juunipöördesse ja selle tagajärgedesse, suudeti enamasti end vaos hoida, et mitte esile kutsuda võimude poolseid repressioone. See kehtis peamiselt vanema põlvkonna suhtes. Noorem põlvkond aga ei vaeunud varjama oma iroonilist suhtumist sovetlikesse ümberkorraldustesse. See hoiak

²⁰ 1940. aasta Eestis. Dokumente ja materjale. Koostanud A. Kõörna, J. Lepp, H. Lindpere, E. Truuväli. Tallinn, 1990, lk 116.

²¹ Samas, lk 116.

²² H. Mark, Juulivalimised..., lk 191.

²³ RT, 1937, nr 71, art 592, lk 1350.

²⁴ ERA, R-3, n 1, s 104, l 47.

²⁵ H. Mark, Juulivalimised..., lk 195.

²⁶ R. Misiunas, R. Taagepera, Balti sõlteaastad 1940–41. Tallinn, 1997, lk 34.

avalduks eriti koolides, kus algatati vaidlusi komnoortega, keda sel ajal oli veel väga vähe. Tihti tuli ette komnoorte boikoteerimist, kuid esines ka juhtumeid, kus mõnele agaramale noorpunasele anti korralik nahatäis.

Kompartei ajaloo ja Nõukogude konstitutsiooni tundides esitati õpetajatele "konksuga" küsimusi, millele vastamisel sattusid viimased tõsistesse raskustesse. Samuti oli kombeks koolimiitingutel esinejaid välja vilistada või nende kõne ajal solvavaid hääliitsusi kuulda-vale lasta. Mõnikord kutsusid juhatajad kõnelema kompartei tegelasi, kelle sõnavõtte üritasid õpilased jalgade trampimise, mahaplakutamise, vahelehiüete ja vilega segada.

Vastumeelsed olid ka rongkäigud, mis korraldati 1. mai ja oktoobripöörde aastapäevade puhul, kus õpilastel tuli kanda punalippe, loosungeid ning kompartei ja riigijuhte kujutavaid plakateid. Osavõtmine oli sunduslik kõigile õpilastele, kõrvalehiilijaid karistati kuni koolist väljaheitmiseni. Raskusi aga tekitas punaatribuutika kandjate leidmine, seda ei soovinud teha ükski õpilane. Rinnas pidi kandma punaseid lindikesi ja tribüünist möödumisel pidi tervitama kommunistlikke juhte. Tavaliselt marsiti tribüünist mööda vaikides.

Koolinoortelt nõuti ka nõukogude patriootiliste laulude laulmist. Protesti märgiks ei lauldud kaasa, vaid maigutati lihtsalt suud, imiteerides laulmist. Või siis *Internatsionaali* puhul lauldi eriti valjult ja hoogsalt salmi, kus olid järgmised sõnad: "Kord peksab tasumise äike kõik ahned koerad laiali..." Üsna varsti levisid õpilaste seas ümbertehtud sõnadega *Internatsionaali* ja teiste nõukogude laulude tekstid, mida oma seltskonnas innukalt lauldi. Stalini ja tema kaaskonna, samuti kohalike võimumeeste kohta sepitseti anonüümsete autorite poolt arvukalt vemmalvärssse.²⁷

²⁷ Vt O. Loorits, *Okupatsioon rahvapilke kõverpeeglis*. Tallinn, 1994; H. Lindmäe, *Suvesõda Tartumaal 1941*. Tartu, 1999, lk 30–38)

²⁸ H. Noor, *Koolinoorte vastupanuliikumisest Haapsalus*. – Eesti koolinoored vabadusvõitluses: 20. veebruaril 1993. a. Tartu Ülikooli aulas toimunud Eesti Vabariigi 75. aastapäevale pühendatud konverentsi materjalid. Tartu, 1993, lk 13–14.

Organisatsiooni "Vabadus. Vendlus. Isamaa" lendleht. ERAF f 130, s 10326.

Dr. Heino Noor on kirjeldanud oma eakaaslaste meelsusavaldusi järgmiselt: "Meie, Haapsalu koolinoored, kandsime sinimustvalgeid olümpiarõngastega rinnamärke, laulsime populaarseid ja omatehtud poliitilisi pilalaulu – vemmalvärssse Stalinist, Kremlist, Marusjast ja Iivanist. /.../ See oli meie endi seast väljakasvanud vastupanu, mitte aga kaugemalt juhitud. Koolis, ajalehtedes ja üldse ametlikult püüti rangelt kinni hoida "paktist ja neutraliteedist"."²⁸

Oma meelsuse väljendamiseks kanti koolide lõpumärke ja sõrmuseid, millel oli tavaliselt kujutatud kolm lõvi sini-must-valgel põhjal ja varjatult sini-must-valget linti. Eesti Vabariigi aastapäeval tuldi kooli pidulikult rietatult, kusjuures oli püütud oma riietust kombineerida rahvusvärvides, aga nii, et see esimesel hetkel kohe silma ei torkaks.

Kui võimud asusid hävitama Vabadussõja monumente, muutusid vaiksed protestid avalikeks pahameelepuhanguteks. Üheks suuremaks protestiavalduseks kujunes Tallinna Reaalkooli ees paikneva Vabadussõjas langenud õpetajatele ja õpilastele pühendatud amsamba (autor Ferdi Sannamees) hävitamine.

Ühe selle sündmuse tunnistaja sõnade kohaselt reageerisid õpilased koolimaja akende all toimepandavale vandalismiaktile vihaste hüüete ja pilgetega. Ausammast lõhkuvate töömeeste suunas lennutati tomateid, tindipotte ja Vene metallraha – "nagu pilkepalgaks tehtud töö eest". Kui aga kuju kõrvaldamiseks pandi selle kaela silmus, valgus õpilastemass trepist alla, et asuda ausamba kaitsele. Paraku olid koolimaja ukSED suletud. See raevunud õpilasi ei peatanud, välja tungiti akende kaudu. Puhkes rüselus ausamba lõhkujaid kaitsvate miilitsatega. Muidugi ei suutnud see meeleehtlik üritus mälestussammast päästa. Pärast tunde mindi ausamba kohale, mida ikka veel ümbritses rahvahulk, paljastati pea, lauldi rahvuslikke laule ja põgeneti miilitsa eest, et tulla natukese aja pärast jälle tagasi.²⁹

Hiljem kujunes traditsiooniks, et ausamba tühjast asukohast möödudes niipea kui valves oleva miilitsa tähelepanu hetkeks kõrvale pöördus, seisatati hetkeks ja anti au. Seejuures vangistati miilitsa poolt hulk õpilasi, üksikud vabanesid alles ligi kolme kuu pärast, vaikides kõigest sellest, mis nad olid pidanud üle elama.³⁰ 1940. aasta lõpul andis NKVD omastele välja Reaalkooli-esise monumendi kaitsmise eest vahistatud noormehe laiba. 18-aastase Karl Palmi nägu oli piinamistest ja löökidest tundmatuseni moondunud, tal olid murtud kõik sõrmeluud.³¹ 25. novembril 1940 mõistis Punalipulise Balti Laevastiku Sõjatribunal meresidevaelastele Boris Treimanile, Villem Kivile, Otto Seppale ja Sigurd Papisoo-le Reaalkooli ees mahavõetud ausamba alusele au andmise eest 7–10 aastat vangistust.³²

Võimas rahvuslik meelevaaldus puhkes 18. juulil 1940 Tallinnas Kadrioru staadionil toimunud Eesti-Läti jalgpallimaavõistluse järel. See maavõistlus, mis jäi Eesti rahvusmeeskonnale viimaseks, kogus staadionitribüünidele üle 10 000 pealtvaataja. Kuigi viimastel aastatel olid lätlased eestlastest jalgpallis olnud tugevamad, võitis seekord Eesti tulemusega 2:1. Eesti meeskonna rünnakuid saatis võimas ergutuskisa ja sini-must-valgete väikelippude lehvitamine. Mõned tundmatuks jäänud aktivistid olid neid enne mängu rahvale jaganud, pealtvaatajad olid lipukesed riiete all peidus

staadionile kaasa toonud ning mängu ajal võeti need välja. Mängu järel väljakult lahkuvat võidukat Eesti meeskonda tervitati hünni laulmisega, millega ühines pealtvaatajaskonna võimas koor. Võidujoovastuses rahvas ei tahtnud kuidagi laiali minna. Siis aga kostusid hüüded: "Lähme presidendi juurde!" Osa rahvast suunduski presidendilossi poole, ent lossi demonstreerijad ei jõudnud, sest lossi ümbruses varitsevad Punaarmee soomusautod peletasid rahva laiali. Sellel demonstratsioonil olid tõsised tagajärjed. Vahistati suur osa Eesti Jalgpalliliidu ja Eesti Spordi Keskliidu juhatusest.³³

Protestiavaldused puhkesid ka okupatsioonivõimu korraldatud miitingutel ja rongkäikudel, kuhu meelituste ja ähvardustega aeti kokku peamiselt suuremate käitiste ning riigiasutuste töötajad. Nende massiüritustega püüti jätta mulje, nagu sünniks Eesti toimuvad muutused rahva tahtel. 1940. aasta juunis-juulis toimunud miitingutel püüdsid opositsiooniliselt meelestatud isikud, peamiselt noored, väljendada protesti Eesti okupeerimise ja annekteerimise vastu. Üks levinumaid protestivorme oli sini-must-valgete lintide demonstratiivne rinnas kandmine.

Kui 17. juulil Tallinnas toimunud rongkäik suundus Pikale tänavale tervitama NSV Liidu saatkonda, puhkes saatkonna rōdul viibivate Moskva emissaride silme all kähmlus kolonnis punalippude seas kantava sini-must-valge lipu pärast. Rahva Omakaitse (RO) tegelased püüdsid lippu ära võtta. Lipu kaitseks astusid välja Eesti sõdurid, kellega liitusid ka pealtvaatajad. Ühisel jõul suudeti RO meeste

²⁹ J. Parijōgi, T. Algma, J. Koit. Eesti ajalugu noorsoole. Stockholm, 1954, lk 325–326.

³⁰ H. Kauri, Eesti koolist pidi saama kommunistlik taimelava. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. III kd. Stockholm, 1956, lk 209.

³¹ M. Laar, J. Tross, Punane terror. Stockholm, 1996, lk 6.

³² K. Deemant, Repressioonidest Tallinnas 1941. a. sõjasuvel. – Tallinna Linnamuuseumi Aastaraamat 1997/98. Tallinn, 1998, lk 6.

³³ G. Pärnpuu, Sport ja film propaganda teenistuses. Koguteos Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. III kd. Stockholm, 1956, lk 182–183).

rünnakud tagasi lüüa ja lippu kaitsta, ent lipp kisti võitlustuhinas ribadeks. Sini-must-valge ribasid kui väärtuslikke reliikviaid jagati lipu kaitsjate vahel, kes tõsteti juubeldava rahvahulga poolt õlgadele, samas vallandusid spontaanselt rahvuslikud laulud.³⁴

Sellised väljaastumised tõid kaasa paljude neis aktiivselt osalenute arreteerimise. 20. oktoobril 1940 arreteeris NKVD Tartu Vene Kolledži õpilase ja endise Kaitseliidu rühmanema Erik Heine (1919), keda süüdistati selles, et ta Tartus 23. juunil toimunud meeleavalduse ajal jagas inimestele sini-must-valgeid lindikesi, üritas maha kiskuda Tartu Rae-koja tornist punalippu ja heisata sinna sini-must-valget. Peale selle süüdistati teda nõukogudevastase organisatsiooni moodustamises. Vaatamata peksmisele (esihambad löödi

kirjapressiga välja) ei tunnistanud ta organisatsiooni kohta midagi.³⁵

E. Heine oli üks neid väheseid õnnelikke, kes pääses NKVD piinakambritest. Poja päästmiseks otsustasid tema vanemad (isa Tartu tuntud klaverivabrikant, ema pudukaupluse omanik) siirduda baltisakslaste ümberasumist kasutades Saksamaale. Nõukogude-Saksa vastavatele lepingutele tuginedes lõpetati 18. märtsil 1941 E. Heine kriminaalasi otsusega saata ta Saksamaale, mis sai teoks 23. märtsil 1941.³⁶ E. Heine edasine elukäik kujunes seiklusrikkaks.³⁷

23. oktoobril 1940 arreteeriti Ulila elektri-jaama tööline Rudolf Lehist (1922), keda süüdistati lendlehtede levitamises Tartus 1940 ja välkkoosolekute korraldamistes, kus agiteeris relvaga nõukogude võimu kukutamise poolt.

³⁴ Eesti rahva kannatuste aasta. Koguteos. Tallinn, 1995. lk 566–567.

³⁵ ERAF f 130, s 1620, l 20.

³⁶ Samas, l 30.

³⁷ E. Heine naasis 1941 koos Saksa sõjaväega Eestisse. Sõdis idarindel, 1944 langes sõjavangi, 1947 põgenes Tallinna vangilaagrist ja ühines metsavendadega. Arreteeriti 22. juulil 1950 MVD poolt Tallinnas laulupeol. 7. aprillil 1951 mõisteti MVD erinõupidamise poolt 10 aastat PTL-i. Karistust kandis Kargopollagis. 1956 vabanes kui saksa sõjavang ja suundus Saksamaale. Sealt siirdus ta ookeani taha ja asus elama Kanadasse, kus lülitis aktiivselt välisvõitlusse. Kanadas alustas ta otsekohe kommunismivastast selgitustööd ja eesti vabadusvõitlust. E. Heine populaarsust suurendas omal kulul korraldatud filmi "Legendi loojad" väntamine. Selle filmiga külastas ta Kanadas ja Ühendriikides eestlaste suuremaid keskusi, demonstreerides filmi ja pidades kõnesid. See populaarsus hakkas kedagi tõsiselt häirima. Ootamatult kuulutas Võitlejate Liidu (VL) esimees kolonel Jüri Raus ühel VL koosolekul, et E. Heine on Nõukogude agent. J. Raus töötas ka LKA-s ning oma avaldust põhjendas sealt saadud andmetega. See avaldus halvas E. Heine tegevuse. Viimane kaebas J. Rausi auhaavamise eest kohtusse. Algasid lõputud kohtuprotsessid, mis eesti ühiskonda Ühendriikides ja Kanadas tugevasti lõhestasid. Mingisuguseid fakte agenditegevuse kohta ei suutnud J. Raus esitada, tema asemel olid kohtus LKA advokaadid, kes keeldusid vastamast E. Heine advokaadi küsimustele, viidates riikliku julgeoleku kaalutlustele. Protsess läks välja kuni USA ülemkohtuni, ent E. Heine õigust ei saanud. Kogu selle kohtumaratoni vältel ahistasid LKA agendid E. Heine tuttavaid ja sugulasi,

püüdes neilt välja pressida tunnistusi viimase väidetava agenditegevuse kohta. Kogu loole lisab salapära kolonel Rausiga juhtunud traagiline intsidend. Olles ametiülesannetega seoses Nevada osariigis ja sõites mööda ühest mängupõrgust, nägi ta selle trepil nutvat tütarlast. J. Raus peatas auto ja küsis, miks tüdruk nutab. See vastas, et köht on tühi. J. Raus ütles, et ta läheb lõunale ja võib tüdrukule samuti lõuna osta. Kui ta pärast tüdruku kasiino juurde tagasi viis, oli sinna kogunenud suur hulk ajakirjanikke, politseinikke ja uudistajaid. Keegi naine karjus hüsteeriliselt, et tema tütar on ära varastatud. J. Raus arreteeriti süüdistatuna alaealise tütarlapse röövimises ja seksuaalses ahistamises. Kuigi arstlik komisjon tegi kindlaks, et tütarlaps on neitsi, mõisteti J. Rausile 20 aastat vangistust. Vangistuses J. Raus haigestus vähki ja vabastati kui lootusetu haige. Ta suri 90. aastate lõpul ja maeti auavaldustega Arlingtoni kangelaskalmistule. E. Heine tõmbus pärast kohtuprotsessi avalikust elust tagasi. E. Heine hea sõbra O. Tammarki arvates oli kogu loo puhul tegemist LKA-poolse eksitusega. Ilmselt oli LKA-sse sisse imbutatud KGB agendile tehtud ülesandeks E. Heinet kompromiteerida. LKA haaras sellest kinni ja püüdis hoiatada eesti rahvusgruppe Põhja-Ameerikas. O. Tammarki arvates oli J. Raus ettur mängus, mille tagamaadest tal polnud aimugi. (Kes tappis Erik Heine? Intervjuu Olaf Tammarkiga. – Nädalaleht 6. VI 1992, nr 22 (41).)

E. Heine saatusest inspireerituna on pagulaskirjanik Arved Viirlaid kirjutanud mitu raamatut: Vaim ja ahelad. Ühe vabadusvõitleja jutustus (Lund, 1961), Kustuvad tuled (Lund, 1965), Sadu jõkke (Lund, 1965), Kes tappis Erik Hormi (Lund, 1974) ja Surnud ei loe. (Lund, 1975).

R. Lehiste tunnistas ülekuulamisel, et kirjutas omakäelisi lendlehti sulfiidipaberile, andis neid 8 tükki oma tuttavale Severin Sinisälle, samuti tegi viimasele ülesandeks otsida ustavaid koolinoori ja salakorteri, kus saaks koos käia. Veel pandi talle süüks, et laulis moonutatud internatsionaali.³⁸ R. Lehiste levitatud lendleht pealkirjaga *Eestlased vennad ja õed*, kutsus üles võitlema kommunistide vastu ja toetama soomlasi. Allkirjaks oli *Eestimaa noorte juht*.³⁹ R. Lehistet ei jõutud kohutu alla anda, kuigi süüdistuskokkuvõtte, milles teda süüdistati VNFSV Krk §-de 58-10 (propaganda või agitatsioon Nõukogude võimu kukutamiseks või nõrgendamiseks mõne kontrrevolutsioonilise kuritöö toimepaneku kaudu, samuti sellesisulise kirjanduse levitamine, valmistamine või hoidmine) ja 58-11 (osavõtt organisatsioonist, mis on moodustatud kontrrevolutsiooniliseks tegevuseks nõukogude võimu vastu, või sellesisuliste ühingute organiseerimine) alusel, oli juba koostatud. Ta suri 18. juunil 1942 Vjatlagis.⁴⁰

26. aprillil 1941 arreteeris NKVD TRÜ õigus-teaduskonna *cum laude* lõpetanud Andres Raska (1916). Raska oli silmapaistev üliõpilane, andekas sportlane ja aktiivne Eesti Üliõpilaste Seltsi tegelane. Raskat süüdistati selles, et ta 22. juunil 1940 Tartus toimunud miitingu ajal kandis sini-must-valget rinnalinti ja jagas neid teistele.⁴¹ Ajalehe Postimees tole-aegse tehnilise sekretäri Arno Raagi mälestuste järgi peksti A. Raska RO meeste poolt koha-peal läbi ja seejärel arreteeriti. A. Raskat hoiti mõned päevad kinni politsei arestimajas. Mõni aeg hiljem arreteeriti ta uuesti, ent vabastati taas.⁴² 5. juulil 1940 karistas A. Raskat Poliitilise Politsei komissar 2-nädalase aresti ehk 500-kroonise trahviga "kliike vainuliste väljenduste eest".⁴³

A. Raska ülekuulamisprotokollist 31. mail 1941, (ülekuulamise viis läbi Tartu NKVD ülem Mihhail Sõštšikov isiklikult) saab teavet 22. juunil 1940 toimunu kohta: "Mina koos Piliste, Ilmariga ostsin Luik'i ärist üks meeter sini-must-valget linti /.../ kl. 14⁰⁰ paiku mina läksin mööda Parklai platsist, oli sinna kogunenud umbes 30 isikut. Nende seas viibiv sms. Max Laosson ütles kokkukogunenud isikutele: "Olete tööliste

lapsed ja organiseerite Nõukogude-vastast meeleavaldust!" Sellele vastasin mina M. Laossonile: "Mis Teie ajate sarnast provokatsioonilist juttu!" M. Laosson vastas sellele: "Ah Teie olete see organiseerija!"⁴⁴

Sirgjooneline ja otsekohene A. Raska ei salanud ülekuulamistel oma vaateid. Etapeerituna Kirovi oblastisse tunnistas ta 8. novembril 1941: "Minu vaenulisus Nõukogude valitsuse suhtes avaldus nõukogude korda ja ideoloogiat eitavates seisukohavõttudes ja kriitikas. Oma seekordsete tõekspidamiste alusel vaidlesin ma vastu nõukogude korda häätahtlikult käsitletavatele seisukohtadele. /.../ Kuna minule teadaolevail andmeil pidi Nõukogude liidus valitsema ainuisikuline diktatuur, siis mina kui demokraatlike vaadete pooldaja suhtusin sellesse eitavalt. /.../ Omamata mingisugust kontrrevolutsioonilist tahtlust kritiseerisin ma 1940. a. oktoobri kuus toimunud hindade reguleerimist. Ma ei pidanud nimelt õigeks, et enne teostati palkade tõstmine ja siis alles mõne aja pärast hindade reguleerimine. Avaldasin samuti oma seisukoha punaarmeeleste poolt ENSV-s toimetatud massiliste ostmiste suhtes, millist pidasin seletatavaks asjaoluga, et neile osutus ostude tegemine ENSV-s kasulikuks."⁴⁵

6. detsembril 1941 mõistis Kirovi Oblasti kohtu kriminaalasjade kolleegium A. Raskale VNFSV Krk § 58-10 I alusel 5 aastat vabaduskaotust paranduslike tööde laagris (PTL).⁴⁶ Suri Kirovi linnavanglas nr 1, täpne surmaaeg on teadmata.

Süüdistatuna aktiivses osalemises 22. juunil 1940 Tallinnas Kadriorus toimunud meeleavalduses, sama päeva õhtul punase lumpeni kuuli läbi tulevahetuses hukkunud sidepataljoni sõduri Mandri matustel ja 23. juuni

³⁸ ERAF, f 130, s 1043, l 16.

³⁹ Samas, ümbrikus.

⁴⁰ Samas, l 24.

⁴¹ ERAF, f 129, s 2454, kd 1.

⁴² A. Raag, Saatuslikus kolmnurgas. Mälestusi 1939–1944. Lund, 1974, lk 60–62.

⁴³ ERAF, f. 1, s. 2454, kd. 2)

⁴⁴ Samas.

⁴⁵ Samas, kd 1, l 8-9.

⁴⁶ Samas, l 24.

õhtul Pirital Võidutulel arreteeris NKVD 29. augustil 1940 muusikaäri müüja Karl Malengi (1921) ning 3. oktoobril 1940 ajalehe Rahvaleht karikaturisti ja spordiinstruktori Oskar Veldemanni (1912). Mõlemaid süüdistati ka kuulumises nõukogudevastasesse organisatsiooni.⁴⁷

Kadrioru demonstratsioonil olid osalejad otsustanud valida neljaliikmelise delegatsiooni, kellele tehti ülesandeks viia presidendile lilli. Delegatsiooni kuulus ka O. Veldemann. Lilli üle anda siiski ei õnnestunud, sest presidenti ei olnud parajasti kohal. Lilled anti edasitoimetamiseks üle kolonel A. Jaaksonile.⁴⁸

Nii O. Veldemann kui ka K. Maleng võtsid omaks osalemise demonstratsioonil ja matusel, kuid eitasid kuulumist nõukogudevastasesse organisatsiooni. 16. detsembril 1941 mõisteti mõlemale NKVD erinõupidamise poolt VNFSV Krk §-de 58-10 (I) ja 58-11 alusel 10 aastat PTL-i.⁴⁹ O. Veldemann suri 24. detsembril 1942 ja K. Maleng 7. jaanuaril 1943 Unžlagis Gorki oblastis.⁵⁰

Spontaanse vastupanu ilminguks oli ka okupatsioonivõimu atribuutika rikkumine. Nii näiteks kisti maha punalippe ja loosungeid ning rikuti kommunistlikke juhte kujutavaid plakateid. Tabatuid ootas karm karistus.

23. detsembril 1940 arreteeris NKVD Rakveres ETK Rakvere osakonna kontoriametniku Aadu Allvee (1919) ja tema venna, Rakvere I Keskkooli õpilase Simo Allvee (1922) süüdistatuna 22. ja 23. detsembril Rakveres kontrevolutsioonilises väljaastumises, mis seisnes NSVL Ülemnõukogu valimistel Rakveres kandideerinud Karl Säre ja Nigol Andreseni valimisplakatite mahakiskumises. Läbiotsimisel noormeeste elukohas võeti ära proklamatsioon *Mis on kommunism*, artikkel *Kommunismist ja selle teostamise võimalusest*, NKVD hinnangul kontrevolutsiooniline luuletus *Luigelaul*, üleskutse *Koolipoisid*, ja trükitähedega kirjutatud kiri pealkirjaga "ENSV NSVL LIIDU LEPING" mille alla oli joonistatud roojav lind. 16. detsembril 1941 mõistis NKVD EN VNFSV Krk § 58-10 alusel A. Allveele 10 aastat PTL-i. Suri 16. mail 1942 Gorki oblasti vangilaagris.⁵¹ Simo Allvee saatuse kohta toimikus andmed puuduvad.

29. septembri 1940 ööl pärast leeripidu viisid Tallinna Riigi Tööstuskooli õpilased Leopold Juhkama (1922), Helmut Ristmets (1922), Endel Õnapuu (1923) ja Tapa KK õpilane Johannes Lomp (1921) ära pärjad Tapale maetud kommunistlike tegelaste haudadelt. Koosviibimistel ja koolis laulsid nad nõukogudevastase sisuga laule. L. Juhkama, H. Ristmets ja E. Õnapuu arreteeriti samal päeval, J. Lomp 1. oktoobril 1940. 30. detsembril 1942 mõistis Kirovi oblasti NKVD Vägede Sõjatribunal (VS) VNFSV Krk §-de 58-10, 58-11 alusel Õnapuule, Juhkamale ja Ristmetsale 3 ning Lombile 5 aastat PTL-i. Ükski neist ei elanud vangilaagrit üle. E. Õnapuu suri 10. juunil 1942 Vjatlagis, J. Lomp 1. aprillil 1943 Kirovi laagris, L. Juhkama 29. jaanuaril 1943 ja H. Ristmets 19. veebruaril 1942 Vjatlagis.⁵²

20. septembril 1940 arreteeriti Tallinnas trükitööline Kalev Uuk (1921) ja Otto Saare jalgrattatööstuse lukksepp Hans Kase (1918), süüdistatuna lendlehtede levitamises 8. septembril 1940 Tallinnas. 28. mail 1941 mõistis BS NKVD VS (BS NKVD VS) VNFSV Krk § 58-10 alusel H. Kasele 5 aastat PTL-i. 16. detsembril 1941 mõistis Kirovi oblasti NKVD EN VNFSV Krk § 58-10 alusel K. Uukile 10 aastat PTL-i. H. Kase suri 14. veebruaril ja K. Uuk 21. mail 1942 Unžlagis Gorki oblastis.⁵³

T

(järgneb)

⁴⁷ ERAF, f 130, s 7024, l 5.

⁴⁸ Samas, l 49.

⁴⁹ Samas, l 191.

⁵⁰ Samas, l 207.

⁵¹ ERAF, f 130, s 9081, l 44.

⁵² ERAF, f 129, s 22504, l 135.

⁵³ Samas, l. 34.

VIKTOR NIITSOO
(1952)

Lõpetas Tartu Ülikooli 1995, *mag. artium* ajaloo erialal 1998. Poliitvang 1980–84. Riigikogu liige 1992–95 ja 1996–99. Praegu Kodakondsus- ja Migratsiooniametis peaspetsialist. Peamine uurimissuund: vastupanu Nõukogude okupatsioonile Eestis. Avaldanud monograafia "Vastupanu 1955–1985" (Tartu, 1997), mitmeid teadusartikleid vastupanuliikumise teemal ning arvustusi peamiselt ajakirjas Akadeemia.

Kirjandus

1940. aasta Eestis. Dokumente ja materjale. Koostanud A. Kõörna, J. Lepp, H. Lindpere, E. Truuväli. Tallinn, 1990.

J. Ant, Eesti 1939–1941: Rahvast, valitsemisest, saatusest. Tallinn, 1999.

K. Deemant, Repressioonidest Tallinnas 1941. a. sõjasuvel. – Tallinna Linnamuuseumi Aastaraamat 1997/98. Tallinn, 1998.

Eesti koolinoored vabadusvõitluses. 20. veebruaril 1993. a. Tartu Ülikooli aulas toimunud Eesti Vabariigi 75. aastapäeva pühendatud konverentsi materjalid. Eesti Rahvuslik Erakond. Tartu, 1993.

Eesti rahva kannatuste aasta. Koguteos. Tallinn, 1995.

H. Haberman, Tagasivaatamisi. Tallinn, 1988.

M. Ilmjärv, Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel. Balti riigid ja Soome 1939–1940. Tallinn, 1993.

Ü. Jõgi, "Erna" legendid ja tegelikkus. Tallinn, 1996.

Kes tappis Erik Heine? Intervjuu Olaf Tammakiga. – Nädalaleht 6.VI 1992, nr 22 (41).

Kogumik MRP-AEG Infobülletään. Koostajad Eve Pärnaste ja Viktor Niitsoo. Tallinn, 1998.

Koguteos Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. III kd. Stockholm, 1956.

Koguteos Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. IV ja V kd. Stockholm, 1957.

R. Kreem, Vandega seotud. London, Ontario, Kanada, 1984.

M. Laar, Metsavennad. Tallinn, 1993.

M. Laar, Vastupanuliikumine Eestis 1940–41. – Kultuur ja Elu 1991, nr 10–11.

M. Laar, J. Tross, Punane terror. Stockholm, 1996.

H. Lindmäe, Suvesõda Tartumaal 1941. Tartu, 1999.

O. Loorits, Okupatsioon rahvapilke kõverpeeglis. Tallinn, 1994.

R. Misiunas, R. Taagepera, Balti sõlteeastad 1940–41. Tallinn, 1997.

V. Niitsoo, Vastupanu 1955–1985. Tartu, 1997.

E. Parek, Mälestusi aastaist 1931–1949. I osa. Pärnu, 1991.

J. Parijõgi, T. Algma, J. Koit, Eesti ajalugu noorsoole. Stockholm, 1954.

Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988. Koostaja Leo Õispuu. Tallinn, 1996.

Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988. Kd 2. Koostanud Leo Õispuu. Tallinn, 1998.

Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee. Koguteos. Tallinn, 1997.

A. Raag, Saatuslikus kolmnurgas. Mälestusi 1939–1944. Lund, 1974.

R. Raid, Kui venelased tulid. I–II. Toronto, 1955.

R. Raid, Kui venelased tulid. Tallinn, 1995.

A. Solženitsõn, Gulagi arhipelaag. I–II. Tallinn, 1990.

E. Tambek, Tõus ja mõõn. Mälestusi kodumaalt I ja II. Toronto, 1964.

The Antisoviet Resistance in the Baltic States. General editor Arvydas Anušauskas. Vilnius, 1999.

H. Tõnismägi, Ülekohtu toimikud. Tallinn 1998.

A. Viirlaid, Kes tappis Erik Hormi. Lund, 1974.

A. Viirlaid, Kustuvad tuled. Lund, 1965.

A. Viirlaid, Sadu jõkke. Lund, 1965.

A. Viirlaid, Surnud ei loe. Lund, 1975.

A. Viirlaid, Vaim ja ahelad. Ühe vabadusvõitleja jutustus. Lund, 1961.

A. Warma, Diplomaadi kroonika. Ülestähendusi ja dokumente aastatest 1938–44. Tallinn, 1993.